

EPITAF PETRA CRNOG

Veoma interesantni epitaf ktitora crkve sv. Petra i benediktinskog manastira u Selu (između naselja Jesenice-Krilo i Malog Rata u Donjim Poljicima), bogatog i moćnog (homo dives et honoratus) feudalca, Petra Crnog Gumai (Petrus ego Zerni, qui et Gumay filius), čitali su dosad i interpretirali: *Frano Bulić* (1889),¹ *Pavle Perat* i *Frano Bulić* (1904, 1905 i 1917), *Petar Skok* i opet *Frano Bulić* (1918),² *Ljubo Karaman* (1927),³ *Vladimir Ćorović* (1930),⁴ *Mihovil Abramić* i *Viktor Novak* (1952).⁵

Prof. V. Novak veleepno je izdao epitaf (sa kritičkim aparatom i komentarom, sa sjajnom fotografijom i lepom transkripcijom od M. Abramića).⁶ Ipak, ja ću najpre učiniti nekoliko primedbi na izdanje natpisa prof. Novaka.

Lin. 1. RERFICE je previd umesto PERSPICE; QUID je omaška umesto QVID.

Lin. 3. O čitanju VIGVI TERROR umesto VIGVIT ERROR bit će kasnije reći.

Lin. 4. Umesto [VITAM] držim da je bolje V[I]T[A]M : autor stavlja u uglaste zgrade i slova, od kojih se »jedva može štočod naslutiti« (19); ali i sam kaže, da je, recimo, »vrh T prilično jasan i siguran« (17). *Bulić-Skok* čitaju v[i]t[am].

Lin. 5. Treba UICXIT ne VICXIT – ako se već u *lin. 7* transkribuje (i s pravom) UECXIT. Isto vredi i za UALATVS, umesto VALATVS.

¹ U monografiji *Petra Kaera*, Dvie opatije Sv. Petra Gumajskoga i Sv. Stjepana de Pisis u staroj spljetskoj nadbiskupiji za doba narodne hrvatske dinastije. Split 1890, 39 (Otisak iz *Bullettino di archeologia e storia dalmata XIII*).

² Natpis Petra Crnoga, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, XXX (1918), 1–10 (faksimil).

³ O značenju »error«-a u natpisu Petra Crnog, *Starohrvatska prosvjeta*, N. s., I (1927), Zagreb-Knin, 84–86.

⁴ Mali prilozi: 1. O natpisu Petra Crnoga, *Starinar*, III serija, 5 knj., 1930, 37–38.

⁵ *Viktor Novak - Petar Skok*, *Supetarski kartular*, Zagreb, JAZIU, 1952, 13–24.

⁶ O. c., 19 i sl. 3 i 4.

Što se tiče Buličeve dopune [MVLTO], ona mi se čini mnogo verovatnijom od Skokove [CVNCTO] : ne samo zbog semantičkih razloga,⁷ nego i s obzirom na preostali *prostor*. Naime, na manje prostora nego što je zauzelo VITAM iz prethodnog reda – teško da bi moglo stati šest slova reči CVNCTO. Naprotiv, MVLTO je moglo stati; prvo, što ima jedno slovo manje, i drugo, što je MV moglo biti *contigua*, kao u prethodnom MVNDO iz iste linee, a LTO ne zauzima mnogo mesta. Desna pak granica pisanja (t. j. kraj levog kraka krsta) ista je u *lin.* 4 kao i u *lin.* 5 (u šta nas uverava desni krak krsta, v. *lin.* 9 i 10). Najzad, nije verovatno, da je laticida – bilo u slučaju CVNCTO, bilo u slučaju MVLTO – upotrebio ni suspenziju, ni kontrakciju.

Lin. 6. DUXIT sadržava jednu omašku i jednu grešku, koju dele svi dosadašnji čitači; naime, treba D[V CXIT]. *Bulić-Skok*: d[uxit]. Kada već na natpisu imamo dosledno UICXIT, LVCXIT, UECXIT (DESPECSIT), onda je sva prilika, da je laticida i ovde urezao DVCXIT. To je utoliko verovatnije, što mu je u tom redu stajalo na raspoloženju više prostora (sada već ispod levog kraka krsta), nego što su zauzeli VITAM iz *lin.* 4 i MVLTO iz *lin.* 5, tako da je mogao da ureže *pet* slova – V CXIT.

Lin. 7. E[TER]A : *Bulić-Skok* čitali su ET[ER]A. Sudeći po fotografiji, mislim, da je tako bolje.

Lin. 8. T u TEMPLVM je, čini mi se, nalik na poluuncijalno, ili možda još pre na beneventansko razbijeno E (v. *Novak* 16), a ne kapitalno, te na crtežu *M. Abramića* nije tačno preneseno. – FVNDAUIT, ne FVNDAVIT. – ET [D]ECORAVIT : *Bulić-Skok* bolje – E[T D]ECORAVIT. Ja bih samo stavio tačku ispod prvog E.

Lin. 9. Što se tiče prve reči stiha, vlada različnost u čitanju: prof. *Novak* vidi [H]IC, *Abramić* crta HC, *Bulić-Skok* čitaju HIC, a na fotografiji nije vidljivo nijedno od tih slova. Ja mislim da nema mesta za HIC (a *implexae* naš laticida ne upotrebljava), nego da imamo kontrakciju HIC, kao i u prvoj reči idućeg stiha, kome takođe nedostaje prostora zbog desnog kraka krsta. – DOMINVS. Prema tome, čini mi se, da je *Abramić* u pravu.

Iza OBDORMIVIT⁸ ja vidim *signum distinguens*, i to jednu okruglu tačku. Ako je ona vidljiva i na originalu, ne bi bile u potpunosti tačne reči »a pogotovu ovaj laticida nije mario za heredes distinguens« (*Novak* 18).

SPIRITV A[ST]RA *Novak* i *Abramić*; *Bulić-Skok* SPIRITU [AST]RA. Mislim, da su ovi poslednji u pravu (samo bih ispod R i T prve reči stavio tačke). Ako bi bilo vidljivo celo A, kao na *Abramićevu* crtežu, čini mi se, da onda za ST ostaje mnogo mesta. Međutim, i suviše mesta ostaje i za R u lakuni *lin.* 10; pa i u *lin.* 7 lakuna je prevelika za ER. Ta tri momenta navode na misao: da li su obe ploče (zbirka »Bihaća« 36A i 32A) rekonstruirane na pravilnom rastojanju (uprkos *lin.* 8)?

Lin. 10. DOMINVS je štamparska greška, umesto DOMINVS.

⁷ Razlozi *rime* (mundo : multo ili cuncto) ne dolaze u obzir, jer na medievalnim metričkim natpisima susrećemo obe rime. Na primer, mundus : sepultus (*Poetarum Latinorum Mediæ ævi tom. V, Monumenta Germaniae historica*, ed. *Karl Strecker*, Lipsiae 1937, p. 283, carmen 1^a, v. 15 [u daljem = PLMAE]; mundi : sepulti PLMAE 338, III, 1; culpa : unda, *ib.*, 442, III, 12. – S druge strane, cunctus : mundus, *ib.*, 282, I, 23; cunctae : undae, *Večernjin epitafor* u kapitolu crkve sv. Marije u Zadru, donja ploča, v. 1 [moje izdanje epitafa sada je u štampi, u Vizantološkom zborniku II, SAN]. I t. d.

⁸ Nije mi jasno – koje je ono slovo na *Abramićevom* crtežu na mestu slova V u OBDORMIVIT.

1. *Ingenio luxit Petrus sua quam bene duxit.* – Iz reči *ingenio luxit* izvodi prof. Novak nekoliko zaključaka; na pr.: »A budući da djakon Dobre kaže, da je um Petra Crnog za života blistao, onda je nesumnjivo, da je Petar Crni mogao da i sam stihuje svoja razmišljanja ...« (18). – »Svakako se može pretpostaviti, da se Petar Crni istaknuo u hrvatskom društvu svojom obrazovanošću i iskustvima, kad Dobre kaže: *ingenio luxit* ...« (23). – »Jer, on je svojim umom zračio – *ingenio luxit* – i sigurno se srcem i znanjem, a i svima svojim bogatim sredstvima priklonio toj rimskoj strani« (32). – »Neposlušnost prema odlukama sinoda, koji su imali iza sebe još i potvrde rimskih papa, u očima Latina, a naročito njihova prvoborca nadbiskupa Lovre, mogla se mirno ocijeniti kao *error*. To je svakako moglo isto tako da bude i gledano i smatrano kao *error* od Lovrina prijatelja, koji je za života *ingenio luxit*, a po savjetu Lovrinu sagradio crkvicu sv. Petra« (22).

Međutim, *ingenio luxit* i slični izrazi jesu vrlo česta formula srednjovekovnih metričkih natpisa (formula, koja je, usto, u našem slučaju verovatno zavisna od rime *duxit*), tako da se iz nje ne mogu izvoditi nikakvi historijski zaključci. Osim toga valja istaći, da reč *ingenio* na natpisima često stoji na početku stiha (prvo, radi isticanja, a drugo, *metri causa*), dakle, kao u našem slučaju. Na pr.: *Ingenio uirtute modo doctrina decore / Omnibus officiis praepollens, sed brevis aevo.* – *Carmnia Latina Epigraphica*, ed. Franc. Buecheler [u daljem = CLE] 584; *Ingenii legumq. potens Constantius atra / Mortis sorte iacens conditur his tumulis*, CLE 1412; *Sollers ingenio, carmine doctiloquus*, CLE 1408; *Hic iacet ingenio celsus, celeberrimus ore ...*, CLE 1411; *Moribus ingenio et grauitate nitens*, CLE 1390; *Te natura parens omni depinxerat arte, / Moribus ingenio corpore mente fide*, CLE 1370; *Nullus in hoc evo viget ingeniosior illo*, PLMAE 326, 89, 7; *Ingenio summos evolat ad proceres*, PLMAE 294, 24, 4; i t. d.

Da ostavimo oblast natpisa, naš izraz poznat je još iz antike: *ingenium elucere Cic.* Cael. 19 (ed. Mueller); *ingenii lumen Cic.* Brut. 15 (ed. Friedrich). Upor., dalje, povelje; na pr.: *Abbatissa ingenuitate precipua, nomine Cicha, Rački, Doc. 159; Šišić, Priručnik 317; hronike: Ordelaufus Faletro, vir illustris et preclarus ingenio, Hist. ducum Venetic. (Mon. Germ. XIV 73 = Šišić, Priručnik 594 n. 6); najzad, upor. poznati srednjovekovni termin *ingenus* = *liber* (*Ducange*, s. v.; *Novak* 81 i literatura). I t. d.*

Iz pesničkog izraza *ingenio luxit*, ponavljam, ne mogu se izvoditi nikakvi historijski zaključci, jer je to *locus communis*.

2. *Omnia despectit, cor semper ad aethera uexit.* – Tako treba deliti obe rečenice, a ne *Omnia despectit cor*, kao što to čine Bulić-Skok, o. c., 3, 4, 5 i Novak 21. Subjekat prve rečenice jeste *Petrus*, a *cor* je objekat druge rečenice, zavisan od *uexit*, kao što nas u to jasno uverava i primer naveden od samog Skoka, 5 n. 3: *Caelica dilexit, cor semper ad aethera uexit*, iz Vita s. Anastasii.

3. Prof. Novak sasvim pogrešno shvata reči *cum spiritu astra petivit*, kad kaže: »U tihom ili mučnoj rezignaciji, svojevolutno ili pod pritiskom situacije, on [sc. Petar Crni], kao i mnogi drugi, našao je zaklona u svojoj zadužbini ... i tu, u manastiru, čezne za nebom, *cum spiritu astra petivit*« (32–33).

Spiritus astra (ili *alta*) *petit* je redovna formula srednjovekovnih metričkih natpisa za odlazak pokojnikove duše na nebo. Na pr.: *Corpus ad ima redit, spiritus alta petit*, PLMAE 312, 56, 14; *Spiritui caelum, ossibus hunc tumulum ...* PLMAE 331, 99, 4; *Idibus, unde venit, mox spiritus astra subivit*. PLMAE 292, 20, 10; *Corpus ut arca tegat, flatus et alta petat*: Većenegin epitaf, desna ploča v. 2. I t. d.

Da taj izraz i na našem natpisu ima isto značenje, jasno se vidi iz prethodnih reči *Hic obdormivit* (Ovde je usnuo, preminuo).

*

4. Treći stih. – Bulić, Perat, Skok, Abramić, Novak čitaju *Et dum viguit error, in orbe fui*; Karaman se sa njima nije složio utoliko što je zapetu premostio iza reči *in orbe*.

Sad su se oni stali domišljati, šta znači taj *error*.

Bulić je pomišljao na ustajanje Berengara iz Tura protiv dogme o transsubstancijaciji.

Perat je taj *error* vezivao za političke događaje posle smrti kralja Zvonimira.⁹

Skok se nije odlučivao ni za jedno, ni za drugo.¹⁰

Karaman je odbacio i hipotezu o Berengararu, i hipotezu o događajima posle Zvonimirove smrti; on kaže (85): »Pokret izazvan Berengarom izazvao je učeno prepiranje i uzbunu u skolastičkim krugovima visokog svećenstva naprednih zemalja zapada Evrope; ali teško da je na Petra Crnog, lajika u dalekoj Dalmaciji, mogao jače djelovati i da je za nj mogao imati odsudno značenje glavne oznake doba njegova života. Pored toga o Berengarevu pokretu bi se vrlo teško reklo *dum viguit error in orbe*, jer taj pokret nije našao odziva u širokim masama poput hereze Albigenzā ili nauke Husa i Lutera. Nasilna smrt kralja Zvonimira i nemiri nastali u hrvatskim zemljama povodom njegove smrti, ne mogu također da se nazovu *error*, to jest pogreška ili zabluda. Pa i taj događaj zbio se u nas i uzbunio je duhove u Hrvatskoj i Dalmaciji, ali se ni o njemu, ni u pjesničkoj dikciji, ne može reći *viguit in orbe*.«

»Tražeći događaj koji je u doba Petra Crnog potresao čitavim svijetom a našao odjeka i u zgodama Hrvatske i Dalmacije, i time ujedno našao put u natpis Petra Crnog, od vajkada sam pomišljao na veliku borbu papinstva i carstva za Grgura VII. i Henrika IV. Ma da u Hrvatskoj nije zapravo bilo pristaša

⁹ Spisi »Bihaća« br. 2/1917: *Novak* 20 n. 33.

¹⁰ On je pisao (6): »Šta je ono »error«? Da li su to »res stultae«, »nichil utile multis«, ili se pod tom riječi sakriva, kako je Monsgr. Bulić sklon misliti, kakva aluzija na savremene događaje? Po njegovu shvaćanju »error« može biti u crkvenom smislu: vjerske zablude. A takve su vladale u katoličkom svijetu oko godine 1050., kada se na pr. podiže Berengar iz Tursa († 1088.) protiv poznate dogme o transsubstancijaciji. On je doduše bio svoj *error* opozvao, ali se je opet kasnije na nj povratio. I sam Grgur VII. ustručavao se osuditi ga. Lafranc i Anselm iz Canterburya digoše se protiv njega. Cijeli je gotovo učeni Zapad učestvovala u ovoj raspravi. A opet se ne može nikako misliti, da se ovaj *error* na natpisu odnosi na sveopće mnijenje o millenariju (oko g. 1000.), kada se po svijetu mislilo, da će biti *finis mundi*, te da će se pojaviti kojekakovi *errores* i Antichristus, jer smo daleko od g. 1000., budući da je Petar Zerni umro oko 1086–1100. Ne bi bilo nadalje isključeno, da se taj *error* odnosi na bune i neredu u hrvatskom narodu prigodom nasilne smrti kralja Zvonimira g. 1089 v *petih crkvah* na kninskom polju.«

pape i protupape, cara i protucara, ipak su svi događaji druge polovice XI. vijeka u hrvatskim stranama u uskoj vezi s velikim pokretom reformiranog papinstva.«

Prof. V. Novak, prihvatajući zapetu *Bulića-Perata-Skoka* iza reči *error*, vidi u toj reči narodni *pokret glagoljaša* (21): »Petar Crni, nesumnjivi prijatelj i istomišljenik nadbiskupa Lovra, pristalice ideja reforama pape Grgura VII., u svojim monaškim meditacijama nije trebalo da izvan Hrvatske traži *error* ... Petar Crni bit će samo onda jasan, kao i njegova ličnost, ako ga vidimo na jednoj od dvije suprotnosti, koje su se isključivale. Ili na strani glagolizma ili latinizma. On je, po svemu, na strani latinizma.« – »I stoga je glagolizam sa svim svojim refleksima, na crkvenom kao i na političkom području, onaj Petrov strahoviti *error*, koji mu se toliko usjekao u njegova životna iskustva, a možda i stradanja, i neprijatnosti, kojih je imao, da ga nije zaboravio ni u nadgrobnom natpisu.« (22) – »Tako je ovaj natpis jedno svjedočanstvo više za tešku borbu, koju su Hrvati vodili potkraj XI. stoljeća. Taj je natpis uvjerljiv i dragocjen spomenik za vrijeme, u kome je supetarska crkva izgrađena, kao i za ličnost, koja je tu crkvu i taj manastir uz nju podigla. Natpis daje dovoljno podataka za ličnost, koja je nesumnjivo mnogo zadužila crkvu latinsku u smjeru njenih nastojanja, koja nisu nikako bila u interesu narodne, glagoljaške crkve.« (24) – »U toj borbi živi i Petar Crni, u toj borbi gleda on taj strahoviti *error*, koji se protivio i Rimu i papi, i vladaru i splitskom nadbiskupu, dakle svima onima, koje je Petar visoko cijenio i smatrao braniteljima pravovjernosti, kojoj se on priklonio svim svojim latinskim srcem, ma da je bio Hrvat.« (32) I t. d.

Moje je mišljenje, da u epitafu Petra Crnog nema riječi ni o kakvom »strahovitom *error-u*« i da je *Vlad. Ćorović* bio u pravu, kad je, u već pomenutoj belešci u *Starinaru*, skromno predložio čitanje *vigui terror*, umesto *viguit error*, u *scriptura continua* Petrova epitafa. Cilj je ovih redova, da njegove argumente potkrepe novim argumentima.

I. Prvi argument u korist Ćorovićeve deljenja reči na našem natpisu jeste taj, da su svih 10 redova natpisa *leoninski stihovi* i da mahom imaju tako lepe i čiste rime, kakve se na srednjovekovnim metričkim natpisima samo poželeti mogu. Međutim, budemo li delili slova onako, kako su to činili *Bulić-Perat-Skok-Karaman-Abramić-Novak*, mi onda samo u ovom, trećem stihu ne ćemo imati slika. Stoga je Ćorović u pravu kad veli: »Ovim našim čitanjem dobijamo ... da se ovaj stih, kao i ostalih devet, ne izdvaja iz zajednice i da predstavlja srokovane hemistihe« (37).

Taj argument prof. *Novak* pokušava da obori ovim rečima: »Za takvo čitanje Ćoroviću je mjerodavna asonancija, *vigui-fui*, koja inače prevladava u stihovima, ali ne potpuno niti dosljedno, kako se to već vidi iz Skokove analize« (20).¹¹ – »Što se tiče asonancija, one nisu nikako savršene ni u ostalim nekim

¹¹ Čitava Skokova analiza svodi se na ovo: »Hemistihovi pokazuju naime asonanciju, koja se mjestimice približuje rimic (6) i na konstataciju, da je »posve sigurno, da ove manire naš pjesnik Dabrus nema od čitanja spomenutih klasičkih autora. Nego se ovaka manira može potvrditi u Italiji na nadgrobnim natpisima već od IX. stoljeća« (7), – na konstataciju, koja je sasvim izlišna, kada na svakom koraku srećemo leoninske stihove na srednjovekovnim latinskim natpisima, na hiljade primera, i kada znamo i za postojanje čitavih *priručnika* (»pregledalica«), iz kojih su kaludjeri-stihotvorci prepisivali rime, izraze, sintagme i t. d.

stihovima. Pored toga valja da se upozori, da su i Petar Crni, a tako isto i đakon Dobre na jednakoj visini obrazovanosti i znanja latinskog jezika, upravo na takvoj kao i ostali sastavljači i prepisivači kartulara ... Stoga se asonancije, kao što su recimo *dicam – vitam, mundo – cuncto* (ili *multo*)¹², *scribit – perfecit*, nimalo ne odvajaju od vrijednosti i zvučnosti *viguit – fui*« (21).

Protiv prednjega može se reći ovo. Na natpisu Petra Crnog nemamo posla sa *asonancijama* (Skok, Novak), nego sa *rimama*, koje su većinom savršene sa gledišta srednjovekovne epigrafske verzifikacije. Evo ih:

<i>domo</i>	:	<i>omo</i>
<i>stultis</i>	:	<i>multis</i>
<i>vigui</i>	:	<i>fui</i>
<i>dicam</i>	:	<i>vitam</i>
<i>mundo</i>	:	<i>multo</i>
<i>lucxit</i>	:	<i>duxit</i>
<i>despeccit</i>	:	<i>ueccit</i>
<i>fundavit</i>	:	<i>decoravit</i>
<i>obdormivit</i>	:	<i>petivit</i>
<i>ascribit</i>	:	<i>perfecit</i> .

Od ovih rima samo 4, 5 i 10 zahtevaju objašnjenje. *Mundo : multo* – da se na metričkim natpisima nailazi na slikovanje *-nd- : -lt-*, navedeno je već napred (v. nap. 7: *mundus : sepultus*). – *Dicam : vitam* – i na slikovanje *-k- : -t-* nailazi se na natpisima; na pr.: Terra tulit partem, pars altera cessit in arcem (I. arkem), PLMAE 312, 57, 5. Međutim, kod ovih rima važnije je to, da su gotovo *svi ostali* glasovi istovetni. – Kod slika u v. 10 dovoljno je samo navesti Skokovu tačnu primedbu (p. 6 n. 4): »Budući da se je *ē* u *fēcit* izgovaralo kao *i* (cf. Pojave str. 12, 1), asonancija je i ovdje potpuna.« Imamo dakle *askrivit : perfikit*.

Prema tome, oba naša pesnika, i Petar Crni, i đakon Dobre, bili su u pravljenju rima dosledni i rime su im uspele, te nisu tačne reči prof. Novaka »asonancija.. koja inače prevladava u stihovima, ali ne potpuno niti dosljedno«; »što se tiče asonancija, one nisu nikako savršene ni u ostalim nekim stihovima.«

Isto tako ne stoje ni reči prof. Novaka, da se »asonancije« kao što su *dicam : vitam, mundo : multo, ascribit : perfecit nimalo ne odvajaju od vrijednosti i zvučnosti od viguit : fui*. To nije tačno ni što se tiče našeg natpisa, kao što se u to lako uveriti i pri letimičnom pregledu gornje tabele, ni što se tiče srednjovekovne epigrafske metrike uopšte. Jer *viguit* se završava *zatvorenim* slogom, a *fui* *otvorenim*. Na natpisima vrednosti našeg epitafa takvog rimovanja ne ćemo naći. Gde ćemo ga sresti? Ili na natpisima, koji *uopšte nemaju rima* (na pr., u epitafu biskupa Durandusa iz Litiha – *mundi : fuit*,

¹² Kada treba pokazati *prljavu* rimu, autor ovde (p. 21) bira lekciju *cuncto*, a *multo*, kao manje verovatnu, stavlja u zagradu; naprotiv, kada treba pokazati, da je Petar Crni »bio opterećen dužnostima i obavezama«, on, nekoliko stranica dalje (p. 28), bira sada lekciju *multo*: »*valutus munere*, štaviše, *multo* (kako dopunjava natpis F. Bulić, a ne *cuncto*, kako predlaže P. Skok)«.

PLMAE 294, 24, 6; ili u epitafu Eufemije iz Napulja – Gregorii : *fuit*, PLMAE 348, 127, 6); ili pak na natpisima, koji imaju *pokoji* prljav slik (na pr., u epitafu markrafa Huga od Etrurije – *paruit* : *monui*, PLMAE 353, 137, 8; a evo ostalih završetaka hemistihova tog epitafa: *terris* : *querit*, *stabili* : *gradu*, *dux* : *clarus*, *pie* : *hoc*, *mitem* : *coegi*, *furta* : *mala*, *regnum* : *illud*, *tumulus* : *parvus*, *ploret* : *hoc*, *ardor* : *adora*, *deum* : *degit*; ili u *Vita s. Cyriaci*, PLMAE 258, 16: *mundi* : *fuit*; 259, 44: *sancti* : *fuit*; završeci hemistihova obližnjih stihova: *fuit* : *priorum*; *magnis* : *meritis*; *dicam* : *mater*; *Christo* : *magister*; *gentes* : *docuit*; u prvom navedenom slučaju, a u drugom: *regum* : *relego*; *die* : *annos*; *ingenitus* : *genitus*; *incesto* : *Nerone*).

Dakle, na natpisima, kojih je književna i metrička vrednost jednaka vrednosti našeg epitafa (a naš je epitaf u Dobrovu delu takav, kakva je i najpretežnija većina srednjovekovnih metričkih natpisa, u Petrovu pak delu – visoko iznad nje) – takvog rimovanja nema. Zašto bi ga onda bilo u inače savršenom epitafu Petra Crnog, i zašto baš samo u v. 3, kad svih ostalih devet stihova pokazuju vrlo lepe rime, rime, koje slikuju otvorene slogove sa otvorenim i zatvorenim?

Tome treba dodati još jedan važan momenat: v. 3 je *pentametar*, dakle stih, kod koga su obe jednosložne polustope, na sredini i na kraju stiha, *osobito naglašene*, tako da je tu jedan slik *viguit* : *fui* pogotovu nemoguć. Naprotiv, mi ćemo na metričkim natpisima nailaziti na pentametre metrički slične našem, na pr.:

Utraque ut potui

doctor in urbe fui

(PLMAE 555, 74, 2; cf. i varijantu II: 556, 75, 2).

Što se tiče »obrazovanosti i znanja latinskog jezika« kako Petra Crnog, tako i đakona Dobre, oni su na našem natpisu sasvim korektni sa gledišta srednjovekovne latinštine: ni pesničkom jeziku, ni metrici obaju pesnika nena se šta prigovoriti. – ponavljam, u poređenju sa ostalim srednjovekovnim epigrafskim metričarima čitave Evrope. Taj latinski jezik nije *upravo takav kao i ostalih sastavljača i prepisivača kartulara*: on je daleko književniji. Jer jedna je to stvar gotovo svakidašnji jezik proznih i poslovnih kartulara, a druga – književni jezik latinske verzifikacije. Jedna te ista lica govorit će u kartularu vulgarnom latinštinom, a u stihovima književnim jezikom. Zato što u poeziji imaju određene uzore i tradicije, određene metričke priručnike, i najposle, određene ambicije. U to nas uverava i poređenje Supetarskog kartulara sa Petrovim i Dobrovim epitafom. Pa ni mi danas ne govorimo na sudu i u pesmi jednim istim jezikom!

Najzad, ništa se ne može prigovoriti ni tome, što je »Ćoroviću mjerodavna asonancija«; prvo, zato što nam je ista ta »asonancija« pomogla da sam natpis pročitamo (*vitam, multo, duxit*); drugo, što je ona za srednjovekovnog verzifikatora tako važan element, da on i sam sadržaj podešava prema leoninskim rimama; i treće, što slikovi u svim ostalim stihovima našeg epitafa takoreći budu oči, tako da se svako mora zapitati, a ne samo Ćorović: »Zašto bi od deset stihova baš taj jedan pravio izuzetak?« (p. 37).

Prema tome, čitanje *vigui terror* samo se sobom namće, i oni koji čitaju *viguit error* dužni su nam objašnjenje – zašto čine taj izuzetak. To objašnjenje međutim Bulić, Perat, Skok, Karaman nisu dali (oni nisu čak ni pomišljali na mogućnost čitanja *vigui terror*), a o pokušajima prof. Novaka da odbrani *error*, bit će kasnije reći.

2. Ako pogledamo strukturu stihova kako Petrovih, tako i Dobrovih, videt ćemo, da *svuda imamo cezuru u trećoj stopi* (i to svuda penthemimeres, samo u v. 5 κατά τρίτον τροχαίον). Ta je cezura ne samo metrička, nego i jasno izražena *logička* (sadržajna): stihovi se po sintagmama ili rečenicama raspadaju na dva dela. Evo ovako:

<i>Tam sordente domo</i>	/	<i>perspice quid sit omo!</i>
<i>In rebus stultis</i>	/	<i>studui nichil utile multis;</i>
<i>Et dum vigui,</i>	/	<i>terror in orbe sui.</i>
<i>Parum aduc dicam</i>	/	<i>de mei corporis vitam.</i>

(Petrovi stihovi).

<i>Dum vicxit in mundo,</i>	/	<i>valatus munere multo,</i>
<i>Ingenio luxit</i>	/	<i>Petrus sua quam bene duxit.</i>

<i>Omnia despecsit:</i>	/	<i>cor semper ad etera vecxit;</i>
<i>Templum fundavit,</i>	/	<i>cum menibus, et decoravit.</i>

<i>Hic obdormivit,</i>	/	<i>cum spiritu astra petivit.</i>
<i>Dominus ascribit,</i>	/	<i>Dabrus hic me perfecit.</i>

(Dobrovi stihovi).

Na osnovu tako prljave [večne] kuće / uvidi šta je čovek!¹³
 Sred [svetskih] ludosti / ne naučih ništa korisno mnogima;
 I dok sam živeo, / [samo] sam strah na svetu bio.
 Malo šta bih još imao reći¹⁴ / o mome zemaljskom (telesnom) životu.

(Petrovi stihovi).

¹³ Ne čine mi se najsrećnijim ni prevod *Bulića-Shoka* (2 n. 1): »Gledaj, što je čovjek, kad mu je grob tako nečist!«, ni prevod *Karamana* (84): »Gledaj, što je čovjek, kad mu je grob tako prezriv!« – Kao da bi se čovekova sudbina štogod izmenila od toga, što bi mu grob bio čist i manje prezriv! – Smisao je: spoznaj svu ništavnost čovekova, kad mu je određeno da *večno stanuje* u tako prljavoj (crnoj) kući, kao što je sarkofag (grob), pa ma kako svetli i bogatu imao zemaljsku, *privremenu*, kuću (kakvu je i sam bogataš Petar Crni imao)! Racionalistički prevod *domus* sa grob upropastio je smisao.

Možda bi neko ovoj interpretaciji *domus* kao *domus aeterna* mogao prigovoriti, da se ona ne slaže sa kršćanskom srednjovekovnom eshatologijom (naime, večna je duša, a grob se tiče tela, prolaznoga, dakle, nije večan). Međutim, to bi bilo odevć racionalistički. Izraz »večna kuća« za grob primila je medievalna kršćanska epigrafika od antičke i često ga upotrebljava, po tradiciji (cf. *domus aeterna, locus aeternus* u *R. Cagnat, Cours d'épigraphie latine*⁴, Paris 1914, 289; cf. *CLE* 117, 225; *domus aeterna, aeternalis, casa perpetua, οίκος ἄωνιος, locus aeternus* et sim.: *F. Grossi Gondi, Trattato di Epigrafia cristiana latina e greca, del mondo Romano occidentale*, Roma 1920, 242–244).

¹⁴ *Dicam* je coniunctivus potentialis, ne futur, i čitav je Petrov iskaz završen.

Dok je živeo na [ovome] svetu, / zaštićen mnogim dužnostima
(funkcijama),¹⁵

Umom je blistao – / kako je Petar svoje poslove valjano vodio.

[Ali] je on sve [to] prezreo, / i srcem vazda težio nebu:

Podigao je hram, / zajedno sa zidinama, i [umetnički] ga ukrasio.¹⁶

Ovde je usnuo, / [ali] je duhom potražio nebo. –

Gospod propisuje (nalaže),¹⁷ / a Dobre me¹⁸ je [sc. natpis] ovde
načinio.¹⁹

(Dobrovi stihovi).

Ako bismo sad treći stih čitali: *Et dum viguit error, / in orbe fui*, ili *Et dum viguit error in orbe, / fui* (Karaman), – mi samo u ovom stihu ne bismo imali cezure.

I to, opet, u pentametri, gde je cezura na polovini stiha redovna!

Zašto baš u ovome jednom stihu da ne bude cezura, kad nje – i te kako jasno distinguirane – ima u svih ostalih devet stihova, kako Petrovih, tako i Dobrovih! To je Čorović jasno uočio, premda nije umeo da se adekvatno izrazi: »Najposle, čitav ritam rečenice kaže, da je naše čitanje bolje. Pokušajte izgovoriti s ritmom ovu rečenicu, kako je gore ispisana s interpunkcijom: *Et dum viguit error, in orbe fui*, i videćete da je to prosto nemoguće« (38).

3. Analizirajmo sada *sadržinu* Petrovih reči.

Pročitamo li prednji prevod čitavog epitafa, odmah će nam pasti u oči dubina misli, originalnost i individualnost Petrova tetrastiha, u poređenju sa stereotipnom sadržinom Dobrovih šest heksametara, – sadržinom, kakvu nalazimo kod najpretežnije većine medievalnih metričkih epitafa.

Svojevrsnost Petrova tetrastiha ogleda se već i u tome, meni inače sasvim nepoznatom, postupku – da se elegijski distih *počinje pentametrom!*

Kako je sa sadržajem (na koji ćemo se odmah vratiti), tako je i sa formom Petrova dela natpisa, sa njegovim izražajnim mogućnostima. Dok Dobre prepisuje iz metričkih priručnika šablonske izraze (kao što su: *ingenio luxit; sua bene duxit; omnia despesit; cor semper ad etera vecxit; hic obdormivit; cum spiritu astra petivit*), dotle se Petar izražava prilično neuobičajeno, kao što ćemo odmah videti. Dalje, dok đakon Dobre, na primer, kaže: *dum vicxit in mundo*, dotle se Petar izražava pesničkije: *dum viguit*.

¹⁵ *Vallatus munere* je obrnut izraz od *munitus vallo*.

¹⁶ *Decoravit* – umetnički je ukrasio hram – ima potvrde u samom Kartularu (1): *cepimus ... ecclesiam construere, quamque deo permitente studio artificum complevimus*, – kao što je to istakao već prof. Novak 53.

¹⁷ Reč *Dominus* mogla bi ovde imati tri značenja: Gospod, opat i gospodin (t. j. Petar Crni). *Bulić-Skok* (5 i n. 1), u vezi sa svojim čitanjem (*qui scribit*), preveli su sa *sveštenik*. Prof. Novak (19 n. 31) preveo je sa Gospod. To je najverovatnije. Jedna paralela: *Christo iubente ... (monumentum) perfecit, Grossi Gondi 380*.

¹⁸ O maniru, da natpis govori u prvom licu, v. *Bulić-Skok* 3. n. 3; dalja literatura o tome ovde nije potrebna.

¹⁹ *Perfecit* kao epigrafski t. t. v. *Cagnat*⁴ 289; *Grossi Gondi* 380. – Prof. Novak (19 n. 31) nije tačno preveo sa »dovršio je«.

Dubokoj rezignaciji Petra Crnog odgovara jedan ekstravagantan, paradoksalan rečnik. Sasvim u suprotnosti sa sepulkralnom atmosferom i kršćanskom teodicejom, Petar će nas odmah, još sa prvim rečima epitafa, poraziti: *Tam sordente* (Po tako prljavoj, crnoj), da u drugom stihu nastavi sa još jačim izrazom: *In rebus stultis* (U ludostima, glupostima). Zatim se taj *crescendo* nastavlja u trećem stihu: *terror in orbe* (strah na svetu). To su premise; zaključak je dat u zadnjem stihu tetrastiha: *Parum aduc dicam* (To je bezmalo sve). I to je sve.

Terror dakle ima svoje logično mesto u gradaciji Petrovih izraza (*sordens, stultus, terror*), i svako error potpuno je neumesno.

Vratimo se sad sadržini Petrovih reči i pogledajmo njegov tok misli:

- v. 1. *Tam sordens domus (aeterna)!* : *Quid sit omo (= Nichil est homo!)*
v. 2. *Res stultae.* : *Nichil utile.*
v. 3. : *Terror in orbe!*

v. 4. *Parum aduc dicam.*

Prvi stih predstavlja proojmion, ili povod za rezigniranu meditaciju: »Eto, ovaj prljavi sarkofag jeste večna kuća čovekova«. Zatim dolazi: »Pa šta je onda čovek?« – Odgovor: »Ništa, ništavilo!«

Sa opšte konstatacije o čoveku kao takvom, prelazi autor u v. 2–4 na sebe: »A ja? Šta je moj život?« – Ova dirljiva ispovest, ova *Ich – Erzählung* (*studui; vigui, fui; dicam, mei*), deli se na dva dela. Drugi i treći stih čine organsku celinu. Oni predstavljaju glavninu te meditacije, tog bilansa života, izvedenog od samog Petra: »U (svetskim) ludostima jesam li naučio štogod, čime bih koristio blišnjima (*multis*)? – Ne: za svoga života ja sam za njih (*in orbe*) (samo) izvor straha bio!«

Četvrti stih podvlači crtu i sumira: »Eto, to je bio moj ovozemaljski život!«

Pregnantno rečeno, logički dosledno i, ako hoćemo, duboko ljudski i iskreno.

Umetnimo sad u tu refleksiju vladajuću interpretaciju trećeg stiha:

»I dok je vladala zabluda, živio sam«

(*Novak* 20);

»I živio sam, dok je zabluda vladala svijetom«

(*Karaman* 84).

Šta vidimo? Logična nit misli je prekinuta: »U (svetskim) ludostima ne naučih ništa, čime bih koristio ljudima, i dok je vladala zabluda, živio sam; malo bih šta još imao da kažem o mome ovozemaljskom životu«. – Zašto bi Petar najednom prekinuo svoja duboko rezignirana razmišljanja, koja svemu ovozemaljskom okreću leđa, da bi nam saopštio taj biografsko-historijski podatak – *kada* je živeo; da je živeo u doba *glagolizma!* Ta, on uopšte ništa ne želi da govori o svojoj biografiji, on je škrt na rečima o sebi, on je, šta više,

u svome rezigniranom pesimizmu »nihilistički« nastrojen: *quid sit* omo = čovek je ništa, u prvom stihu; *nichil utile* = ništa korisno, u drugom stihu; *parum aduc dicam* = i ništa više (to je bezmalo sve), u četvrtom. Prema tome, čitati u trećem stihu »*živeo sam u doba zablude*« – znači činiti duboku Petrovu meditaciju plitkom.

Pa dalje, nitko se dosad nije zapitao – kakvu funkciju vrši ono *et* na početku trećeg stiha. Je li ono zaista prosto tako pleonastička kopula, kao što ga prevode Karaman i Novak? Ja mislim, da nikako nije. Stih 2. i 3. stoje u organskoj, logičkoj vezi. *Et* ovde ima konsekutivno (posledično) značenje, kao što je to čest slučaj u grčkom, latinskom, našem jeziku, da ne idemo dalje (»Bio sam bolestan, i nisam mogao doći u školu«): te (stoga); i (zato) i sl. Dakle: »Nisam naučio ništa čime bih koristio ljudima, i zato sam za života (samo) izvor straha na svetu (= ljudima) bio«. I *et*, koje vezuje v. 2 i 3, svedoči dakle u korist *terror*-a.

Najzad, u međusobno povezanim stihovima 2. i 3. zapaža se paralelizam delova: *multi* i *orbis* jesu manje-više sinonimi – ljudi, svet. Oba izraza odnose se na *puk* (za *multi* upor. grč. πολλοί = narodne mase). To su oni Petrovi *villani*, sitni sopstvenici obližnjih parcela, od kojih je Petar u besćenje kupovao zemlju, o čemu će biti reči u tački 6. Naprotiv, oppositum pojmu *utile* iz v. 2. jeste *terror* u v. 3.: umesto *koristi* donosio sam im *strah*.

Prema tome, analiza sadržaja Petrova tetrastih pokazuje u v. 3. *terror*, a ne *error*.

4. Lekciju *terror* potvrdit će i *formalna analiza* trećeg stiha.

Prvo, nigde dosad nisam naišao, da izraz *in orbe esse* ima značenje *živeti*. Reći će se *in orbe vivere* (kao što je dakon Dobre malo niže rekao: *dum vixit in mundo*), ali ne i *in orbe esse* (cf. na pr.: Namque viro iuncta Stephano *dum vixit in orbe*, PLMAE 348, 127, 7), – bar meni to nije poznato. Naprotiv, na izraz *in orbe* će se na metričkim natpisima vrlo često naići izvan veze sa *esse*. Na pr.: Hoc regale genus *servet in orbe deus*, PLMAE 287, 8, 10; At cum regnorum *decus esset in orbe suorum* 288, 9, 7; Septima lux urnam fundentis *in orbe* fluebat, 294, 24, 7; Is bis octonis Aprilis *ab orbe* kalendis, 294, 25, 5; Qui iacet hic torpens, *fulsit in orbe* potens, 295, 26, 2; Qui quoque, *dum vixit, clarus in orbe* fuit, 349, 130, 2 i t. d. Naveo sam samo one primere, kod kojih je *in orbe* upotrebljeno u 4.–5. stopi, dakle kao u našem slučaju; a u takvom položaju verzifikatorska upotreba ovog izraza nije nimalo retka.

Prevod *in orbe fui* sa *živeo sam* jeste, dakle, nategnut. Zato verovatno i dolazi do rascepa u taboru pristalica *error*-a, naime, do dvoumljenja – da li zarez treba staviti iza *error*, ili iza *in orbe* (Karaman). U tome se ogleda slabost njihovih pozicija.

Drugo, *dum vigui* u značenju *dum vixi* jeste na metričkim natpisima uobičajena i česta pojava: *Dum viguit vita, dux precius extitit, ista*, PLMAE 292, 20, 6; *Gloria gentis erat, dum flatu et carne vigebat*, 292, 21, 6; *Fratribus, institui quos ipse, dum vigui*, 300, 38, 4; *Qui bene, dum viguit, Hathewith innotuit*, 312, 56, 2; *Dum viguit mundo, nituit castissima virgo*, 314, 60, 3; *Sed caro dum viguit, mors inopina subit*, 317, 68, 4; *Dictus eram Folceri, corpore dum vigui*, 321, 76, 2; i t. d.

Treće, *terror* u značenju *izvor, uzročnik straha* dokumentovano je i u Antici, i u Srednjem veku. Na pr.: Xerxes, rex Persarum, *terror antea gentium*, Iustin. Epit. hist. Philipp. P. Trogi (ed. Ruehl) III 1, 1; Dionysium, *gentium quondam terrorem*, Amm. Marc. (ed. Clark) XIV 11, 30; Scipiades, belli fulmen, *Carthaginis horror*, / Ossa dedit terrae proinde ac famul infimus esset, Lucret. III 1034-5 (ed. Heinze); Heu quibus ingreditur fatis, qui *gentibus horror* / Pergit, Val. Flacc. Argon. (ed. Kramer) I 744. Jupiter kao *terror Urbis, terror gentium* poznat nam je iz klasičnog Horacijeva mesta, Carm. I 2, 1-5 (ed. Villeneuve):

Iam satis terris niuis atque dirae
Grandinis misit Pater et rubente
Dextera sacras iaculatus arces
Terruit urbem,
Terruit gentis ...²⁰

Ovaj locus communis Antike – *terror gentium, terror urbis* (strah i trepet svetu, gradu i sl.), koji je upotrebljavan mahom za istaknute ličnosti (vladare, ratnike i t. d.), prešao je u istoj funkciji i u Srednji vek i postao još rašireniji nego u Starom veku. I još jedna stvar: taj izraz često je upotrebljavan u Antici radi toga, da se odrazi otprilike ova misao: eto, taj i taj velikan, negda strah i trepet svetu, kako je bedno završio (uporedi prednje primere). On je dakle upotrebljavan sa određenim ciljem: da se prikaže prolaznost ljudske slave (omiljeni motiv u Antici), kada, eto, i takve veličine, koje su u svoje vreme bile strah i trepet svetu – jadno skončavaju. Upravo ta ideja prolaznosti dobro je bila došla kršćanskom Srednjem veku, i tako je naš izraz postao τóπος epigrafske poezije: taj i taj velikan, strah i trepet svetu, leži sada ovde nemoćan, savladan od sveobuhvatne smrti. (Svaki takav epitaf postajao je dakle ilustracija za misli kršćanske eshatologije: zemaljski život nije ništa spram života večnog, čovek nije ništa spram boga; dakle, smirenost za života i onozemaljska orijentiranost.) Upor., na pr., čuveni *Epitaphium Ottonis* (I):

Quem tremuit mundus, iacet in quo carne sepultus.

(PLMAE 283, 1^a, 15);

ili živu i upečatljivu elegiju Leona iz Verčele povodom pogibije sabrata, biskupa Petra iz Ivree (17. marta 997.):

Ve tibi, qui rides! plorabis et »heu mihi« dices;

Mors venit, ordo perit, omnia luctus erit...

Horror et ira loco [sc. Petrus]; lugeat omnis homo.

(PLMAE 477, 17, 1-2, 8);

²⁰ »gentis – 'die Menschheit' wie I 3, 28 und II 13, 20« (Kießling-Heinze⁶ 36). – Ova zastrašivačka funkcija *Zevsa* prešla je i na kršćanskog boga, i mi na srednjovekovnim natpisima često susrećemo izraze kao što je, na primer, onaj sa Notkerova epitafa:

*En ego Notkerus peccati pondere pressus
Ad te flecto genu, qui terras omnia nutu.*

(PLMAE 493, 5).

ili epitaf Matije Korvina, primer, koji je naveo Ćorović (38):

Mathias jaceo rex hac sub mole sepultus,
Testatur vires Austria victa meas.
Terror eram mundo, metuit me Caesar uterque
Mors potuit tantum saeva nocere mihi.

Upor., izvan epitafske poezije, fragment iz *Chronicon Novaliciense*:

Waltarius fortis, quem nullus terruit hostis,
Colla superba domans, victor ad astra volans,
Vicerat hic totum duplici certamine mundum ...
Hunc boreas rigidus tremuit quoque torridus Indus,
Ortus et occasus solis eum metuit ...

(PLMAE 561, 83).

Treba istaći, da u primeru Matije Korvina govori *sam pokojnik*, dakle kao i Petar Crni na našem epitafu. Time se dobilo u neposrednosti same *ispovesti*. Manir je inače dobro poznat iz klasične starogrčke sepulkralne poezije.

Ništa ne dokazuju reči prof. Novaka protiv Ćorovićeve lekcije *terror*: »Ćorovićevu tezu ne može da održi ni sličnost ove fraze Petrova epitafa s istom iz epitafa kralja Matije Korvina ... Preveliko je vremensko rastojanje, da bismo mogli da tu paralelu uzmemo kao argumenat za Ćorovićevu tezu« (20–21). – Nije tu važno »preveliko vremensko rastojanje« od Petra Crnog do Matije Korvina, već je važna činjenica, da je *strah svetu* (*terror – gentium, in orbe, mundo* i t. d.) *locus communis*, koji smo mogli da pratimo najmanje 16 vekova (od Lukrecija do Matije Korvina) i koji je bio *u optičaju* naročito kod epigrafskih pesnika, tako da je Petar Crni, kad je sastavljao svoj epitaf, mogao za njega znati.

Da je Petar Crni koristio frazeologiju epitafske poezije, pokazuju, pored *terror in orbe*, i *dum vigui, perspice*. O *dum vigui* v. napred. *Aspice, respice* i sl., kao prva reč epitafa, jeste vrlo često (v. *Buechelerov Index* uz CLE, vol. II, p. 360, 376). Ono ima dvojako značenje i funkciju: ili znači »pogledaj ovaj grob i natpis«, i vrši funkciju skretanja prolaznikove pažnje na natpis, što je gotovo redovna *formula* na natpisima (na pr. *Aspice praeteriens monumentum et perlege uersus*, CLE 438 et cet. pl.), ili znači »uvidi, spoznaj« i jednako je po značenju sa *perspice*. Za ovu drugu funkciju upor. sjajni epitaf CLE 1489:

Aspice quam subito marcet quod floruit ante,
Aspice quam subito quod stetit ante cadit.
Nascentes morimur finisque ab origine pendet.

Ili, iz Srednjeg veka: *Aspice*, mortalis sumptus de pulvere pulvis, PLMAE 292, 21, 1; *Siste viator iter, per me tu gnoti ceayton*, 321, 7, 1 i t. d. Petar je dakle upotrebljavao opšta mesta epitafske poezije, pa je odatle mogao uzeti i *terror in orbe*.

Međutim jednu stvar treba naročito istaći. Petar izraz *terror in orbe* ne upotrebljava u onom uobičajenom oholom smislu, koji smo napred videli;

on se njime ne hvali, ne diči, već o sebi kao *terror*-u govori sa dubokom rezignacijom, u *pejorativnom smislu*. To jasno proističe iz opšteg tona čitave njegove ispovesti, duboko pesimističke, gorko razočarane. Petar se dakle poslužio izrazom u opticaju, ali mu je dao sasvim drukčiji semantički prizvuk, u negativnom smislu, koji odgovara individualnoj situaciji. Upravo ta Petrova inovacija navodi na misao, da Petrove reči imaju svoje realne historijske (biografske) podloge, podloge, koja se, po našem mišljenju, može naći u njegovu Kartularu.

Još jedna napomena. Činjenica, što se Petar koristi opštim mestima srednjovekovne epitafske poezije (pa i čitavom idejom prvog stiha) – nimalo ne protivreči onom, što je napred rečeno o velikoj originalnosti i individualnosti Petrova tetrastih. Posluživši se opštim rekvizitama, Petar je umeo da nam dā potresnu ispovest, jaku i sadržinom i izrazom, opšteljudski tragičnu, dirljivo ličnu i iskrenu, no u isto vreme otmeno uzdržanu, nebanalnu i lapidarno rečenu. Da je Petar znao da pozajmljenom inventaru dā originalan smisao, pokazuje njegov postupak sa *terror*.

Ako se sad zapitamo – šta je uzrok tome, da je Petrov tetrastih tako originalan i uspeo, naći ćemo trojak odgovor. Prvo, jedan od uzroka nesumnjivo leži u njegovoj ličnoj obdarenosti. Drugo, njegova je ispovest tako uspela zato, što je *istinita*; otuda njena uverljivost. Mi nemamo nikakvog razloga da posumnjamo u istinitost Petrovih reči, u to, da one imaju realne podloge u Petrovu životu: podaci su tako konkretni (*studui*, bilo *terror* bilo *error*) i neposredno saopšteni («Ich-Erzählung»), da otpada svaka pomisao na izmišljenost. I zašto bi Petar lagao i sebe tako nagrđivao bez uzroka!

Treći uzrok leži u samoj prirodi toga književnog roda, – u Srednjem veku toliko raširene epitafske poezije. Možda nijedan drugi književni rod ne pokazuje toliko različnosti što se tiče vrednosti njegovih produkata, kao metrički epitafi. Inspirirani najstrašnijom mišlju, koja čoveka može obuzimati, mišlju o smrti, i lapidarno izraženi zbog same materijalne prepreke (oskudice prostora na kamenu), metrički epitafi daju nam visoka književna dostignuća po dubini misli, intenzitetu i iskrenosti osećanja, lepoti i snazi izraza. U ta, brojno najmanja, dostignuća pripada i Petrov tetrastih. A na drugom polu stoji daleko najpretežnija pučka epitafska poezija, koja sastavlja stihove iz »pregledalica« i koja sadržajem nije gotovo nimalo originalna. U masu te produkcije spada i epitaf đakona Dobre.

*

5. Najvažniji argument prof. *Novaka* protiv lekcije *terror* jeste taj, da mi nemamo nikakvih podataka o tome, da je Petar Crni bio za svog života *strah i trepet*. Njemu je išao na ruku i sam Čorović, koji se sa tim složio: »Iz tih podataka, priznajemo, ne može se sa sigurnošću izvesti, da je on [sc. Petar] bio »strah« svoga vremena; ali se, po svoj prilici, ona reč »strah«, »strašilo«, ne treba ni shvatiti sasvim bukvalno« (38).²¹

²¹ T. j. Čorović pomišlja na to, da je *terror* – locus communis natpisā, pa je u takvoj funkciji upotrebljen i kod Petra. Mi smo napred videli, da je Petar tom izrazu dao pejorativnu boju, koja nas nagoni na pretpostavku, da je u takvom postupku sadržan odraz jedne žalosne istine.

Prof. Novak kaže: »To bi, naime, onda značilo, da je Petar Crni, dok je živio, bio strah i trepet... Međutim, iz dokumenata, kojima se raspolaže i koji mogu da pruže ma kakve biografske podatke o Petru Crnome, ne može se naći nijedan takve vrste, koji bi mogao da isto slično kaže o Petru. Naprotiv, sve je sasvim suprotno, nego što obilježava riječ i pojam *terror*... Naime, iz samog kartulara vidi se, da je Petar bio sve drugo samo ne *terror*. Petar Crni, koji se potkraj života zamonasio, o sebi u prva četiri reda govori sa iskrenom poniznošću, dok đakon Dobre ističe za njega: »*ingenio luxit*«, »*sua quam bene duxit omnia despecsit cor*«, »*semper ad etera vecxit*«, nikako nije mogao da bude *terror* svojim savremeniciima. A spomenute pohvale, koje kazuju na kamenu Dobre o Petru Crnom, da je on uistinu bio *terror*, izazivale bi ironiju i odvratnost. Kamen već radi savremenika nije podnosio ni pane-giričke laži u takvoj pretjeranoj formi. Ne bi smio Dobre da tako govori onima, koji su znali o Petru, da je bio *terror*, već samo zbog toga, što je on sagradio crkvu, manastir i bogato ga obdario. To bi i za crkvu onog vremena bilo možda odviše. Zbog svega toga Ćorovićevo čitanje nikako nije prihvatljivo« (20–21).

Pre nego što proverimo – da li se zaista »iz samog kartulara vidi, da je Petar bio sve drugo samo ne *terror*«, raščistimo sa ostalim sporednijim argumentima.

Kao dokaz za to, da Petar »nikako nije mogao da bude *terror* svojim savremeniciima«, navodi se to, što on »o sebi u prva četiri reda govori sa iskrenom poniznošću«. Međutim, baš ta činjenica što on, koji je posle jedne teške bolesti (*decidi in infirmitate, ut nulla spes euadendi esset*) promenio svoj dotadašnji bogataški život i postao monah, na vlastitoj nadgrobnoj ploči sa gorkim samopokajništvom i »iskrenom poniznošću« kaže za sebe, da je za života bio svetu *terror*, – baš ta činjenica govori u prilog tome, da su njegove reči istinite! Stoga ovaj argument dokazuje upravo suprotno.

Dalji argument protiv *terror*-a jeste to, da đakon Dobre za Petra ističe: »*ingenio luxit*«, »*sua quam bene duxit*«, »*omnia despecsit*«, »*cor semper ad etera vecxit*«. Napred smo već videli, da su sve to opšte fraze medievalnih metričkih epitafa, primenjive prema svim i svakom – *de mortuis nihil nisi bene!*

Zapitajmo se na ovom mestu: šta mi uopšte iz Dobrova epitafa doznajemo kao pouzdano o Petrovu životu? Ja mislim, vrlo malo: da je vršio javne dužnosti (što je, kad je reč o jednome srednjovekovnom bogatom feudalcu, *dives et honoratus*, kako kaže Farlati, i onako blizu pameti), da je umeo da valjano vodi svoje poslove²² (u šta nas Kartular žalosnim činjenicama i te

²² To je Dobre znao iz *autopsije*: »Da je djakon Dobre bio odličan poznavalac Petra Crnog, pa i njegov prijatelj, vidi se i po tome, što je on učestvovao u pojedinim poslovima Petra Crnoga, bilo kao pisar nekih njegovih trgovačkih poslova, bilo kao svjedok. A o tome ima dovoljno svjedočanstava u samome kartularu« (Novak 18); »Medju posljednjim, lično spomenutim svjedocima, bio je i djakon Dobre, vjerni Petrov prijatelj i pratilac« (41); »Kako je u kartularskom izvodu te listine na kraju spomenut djakon Dobre, mislim, da neću pogriješiti, ako ustvrdim, da je on bio i sastavljač ove povelje« (*ib.*); »Svakako se sasvim osobita svjetlost baca na tu trgovinu robljem, kad se uoče profesije lica... Iznenađuju sva-kako crkvena lica, koja kod toga učestvuju... Djakon Dobre svjedoči i piše *cartam servi-tutis*« (109); »Prema svemu tome, mogla su Dobrova pisarska i notarska iskustva poslužiti pri izradi Supetarskog kartulara, a možda je on bio i jedan od kaligrafa, koji su prethodni sastav prepisali« (159).

kako uverava!), i da je podigao crkvu i t. d. (što znamo iz Kartulara). Vidimo dakle, da nas o bitnijem i dubljem obaveštava sam Petar (*studui nichil utile multis, terror in orbe* i t. d.), iako on ne želi da govori o svome životu! Dobro, koji je »bio vrlo dobro upoznat sa svima najvažnijim poslovima osnivača zadužbine« (Novak 159), nema dakle čime drugim da ispuni biografiju svoga bogatog prijatelja, ktitora crkve i manastira! A u onome, što je rekao, glavnu rečenicu čini podatak, da je Petar *valjano sticao* (sua quam bene duxit). Iz toga ne izlazi zaključak, da Petar »nikako nije mogao da bude *terror* svojim savremenikima«.

Ni reči: »A spomenute pohvale, koje kazuju na kamenu Dobro o Petru Crnom, da je on uistinu bio *terror*, izazivale bi ironiju i odvratnost« – nisu dokaz. Prvo, svako je već naviknut na to, da na epitafu čita o pokojniku sve samo najbolje, »pohvale«, pa makar i znao, da to nije istina. A pogotovu se to može očekivati na epitafu bogatoga fundatora crkve i manastira, od strane njegova pisara i pomoćnika – đakona Dobro! I drugo, ko je ikada pitao golotinju-raju (ako bi išta i razumela od onoga, što piše u tim učenim latinskim stihovima!) oseća li *odvratnost i ironiju*? A u očima te raje, tih »savremenika«, te klase, – *multi, in orbe*, – bio je Petar Crni *terror*!

»Kamen već radi savremenika nije podnosio ni panegiričke laži u takvoj pretjeranoj formi«. – Nažalost, mi smo u istoriji na svakom koraku svedoci činjenice, da »kamen podnosi« svakojake laži (pa bio on pobjedna stela ili nadgrobni spomenik) – kad se radi o kakvom silniku sveta ovoga, i da se vrlo malo obzire na »savremenike«. I drugo, ne kazuje baš ni Dobro »panegiričke laži u takvoj pretjeranoj formi«. Njegov iskaz ne pobija Petrov *terror*; naprotiv, on ga potvrđuje: »S kakvim je samo talentom Petar vodio svoje poslove, uvećavao svoju imovinu!« (*Ingenio luxit Petrus sua quam bene duxit*).

Najzad, reči: »To bi i za crkvu onog vremena bilo možda odviše«, – Ni argument, da crkva ne bi otpela, da se na epitafu jednog čoveka, koji bi za života bio *terror*, kažu *uobičajene lepe reči o pokojniku* – nije uverljiv. Prvo, crkva je trpela, da se na epitafima čuju i veće pohvale o gorim grešnicima, jer su epitafi bili popularni književni rod, koji je, pošto je reč o pokojniku, uživao priličnu slobodu u Srednjem veku. I drugo, pogotovu je crkva mogla to otrpeti, kad se radi o bogatome i uticajnom²³ fundatoru, baš »zbog toga, što je on sagradio crkvu, manastir i bogato ga obdario«, koji je, uz to, umro kao monah-pokajnik zbog svoga ranijeg života. Ta nije Petar – sudeći po Kartularu – bio *terror* crkvi i njenim ljudima, već poljičkim villanima! I baš zbog toga mogla je crkva štaviše samo draga srca gledati na to, što đakon Dobro kazuje koju lepu reč o čoveku, koji je tim villanima bio toliko natimao, *da bi toj crkvi dao*! Što đakon Dobro kazuje koju lepu reč na epitafu darežljivoga fundatora-sabrata, kako bi ublažio onaj teški utisak, koji ostavljaju prva četiri Petrova stiha!

Prema tome držim, da zaključak prof. Novaka: »Zbog svega toga Čorovićevo čitanje nikako nije prihvatljivo« – nije dokazan.

²³ Petar Crni pobrinuo se za to, da njegovi sinovi imaju t. zv. patronatsko pravo nad manastirom (v. Novak 46), a za prvog opata manastira postavio je svoga sinovca Grgura (37, 42 i t. d.).

Naprotiv, kad smo već u oblasti pretpostavki i domišljanja (»izazivale bi ironiju i odvratnost«, »kamen ... nije podnosio ... laži«, »ne bi smio Dobre da tako govori« i t. d.), mogli bismo se, s druge strane, zapitati: ako Petar datira svoj život u vreme zablude (»I dok je vladala zabluda, živio sam«), kako se to onda slaže sa činjenicom, da ta zabluda vlada već dvesta godina, i kakva je to onda vremenska lokacija? Jer i sam prof. Novak ističe: »Borba dviju protivnih stranaka, latinske s narodnom, glagoljaškom, bila je već blizu dva stoljeća živa i uporna« (21). A Petar Crni, kao obrazovan čovek, koji pravi tako dobre latinske stihove, kao dobar katolik, koji osniva benediktinski manastir, i kao prijatelj borbenoga pristalice Rima, splitskog nadbiskupa Lovra, – svakako je znao, da ta zabluda vlada već dvesta godina! Držim da ne rešava stvar to, što prof. Novak dodaje: »No, po svemu se vidi, ona [ta borba] je došla do svojeg najvišeg uspona upravo poslije splitskog sinoda 1060«.

6. Pređimo sad na Kartular. Dovoljno je da samo citiramo tačna zapažanja prof. Novaka iz »*Notae historicae*«, svodeći latinske navode iz samog Kartulara na najmanju meru.

a) *Sticanje roblja*: »... Petar Crni izdao je za 39 robova, – za koje znamo, po kojoj su cijeni nabavljeni, dok za 12 ne znamo, – 139 solida ...« – »... cijena jednom robu kretala se od 1 solida do najviše 10 solida«. »Najniže su cijene bile neka mjera žita ili soli za jednog čovjeka i u drugom slučaju jedan konj.« (109) – Petar Crni nabavljao je dakle robovsku snagu za bagatelno nisku cenu.

b) *Sticanje zemlje*: »Upravo to bogaćenje Petra Crnoga, dotično supetar-skog manastira, raznim zemljama, kojih se u nevolji morao da odriče slobodni seljak ... pokazuje pravo stanje hrvatskog društva toga vremena. Prelaženje u ropstvo bio je samo jedan odraz tih teških uvjeta, u kojima se odvijao život najvećeg dijela stanovništva, seljaštva. Ma da je utvrđivanje vrijednosti tih prodatih seljačkih zemalja gotovo nemoguće ... ipak se po svemu čini, da je Petar Crni do tih zemalja dolazio veoma jeftino, gotovo u besćenje ... Dovoljno je samo zagledati u cijene, uz koje je Petar nakupovao zemlje, da se vidi opravdanost ovih naših zaključivanja ... (Dolazi popis kupljenih zemljišta i cena, 110–112)«.

»Iz ovog pregleda vidi se, da je Petar Crni u svemu nabavio više od pedesetak raznih parcela, većeg i manjeg opsega, plodne zemlje, polja, pašnjaka, vinograda, šuma i okućnica, mlinove i čitava dva zaseoka-sela ... Upada u oči jedna vrlo značajna činjenica, da se pri tim kupovinama starao Petar Crni da nabavi zemlje, koje su se nalazile pored njegovih zemalja ili u njihovoj neposrednoj blizini. Upadljiva je dakle stvarnost, toliko tipična za sve srednjovjekovne feudalne bogataše, da je i Petar Crni nastojao da proširi i zaokruži veće komplekse svojih zemalja.« – »Svakako, iz čitavog tog niza kupnji zemalja vidi se, da je sve to morao da prodaje samo osiromašeni seljak ... Osiromašeni seljaci, koji su se nerijetko za vrijeme nerodnih godina sa smanjenim posjedima borili sa glađu, bili su prisiljeni, da prehrane porodicu i da je spasu od gladi, da se predaju u ropstvo mogućih veleposjednika. A takve nam je primjere davao i ovaj *Supetarški kartular* ...« – »Za sve te kupljene zemlje, kad se sve zajedno zbroji u novcu i in naturalibus, Petar Crni je za svu tu množinu zemalja, vinograda, polja, šuma, okućnica, dva mlina, dva čitava sela (curtes)

žrtvovao 126 solida, šest argenteja, 81 modij ječma i 27 modija i 4 stara drugog žita u zrnju (granum), 7 modija i 4 stara soli, 47 i po galeta vina, 7 sirova, 7 kruhova, 300 glavica luka, 28 lakata platna, 374 ovčja runa, 3 para sandala, jednog konja, 4 koze, jednu ovcu, 2 svinje, i na sve to još i jedan ručak ... Uzевši sve zajedno, te količine žita, soli i vina ne ukazuju na veliku cijenu, za koju je sve to nabavio Petar Crni. Naročito to nije mnogo značilo za Petra Crnog, koji je obilovao sa svojih zemalja sigurnim viškovima prihoda, s kojima je mogao da trguje.

Nekoliko izvoda naročito glasno kazuju o nevolji, u kojoj su se nalazili pojedini prodavci svojih zemalja, kad su se zadovoljili samo žitom, sirom i kruhom, ili vinom. Očigledna glad ih je natjerala da zemlju, pa ma koliko mala bila, prodaju u besćenje ... Svakako najmanju cijenu platio je Petar Crni nekome Zulu za *nekoliko zemalja* (pominju se *terrae*), samo *četiri sira i četiri kruha*. A taj Zulo bio je već ranije prodao neke druge dvije zemlje, i opet samo da se nahrani on i njegova porodica, dobivši za jednu zemlju tri stara žita, a za drugu 7 galeta vina i – *pro fine* – dao je velikodušni Petar Crni tome bijedniku još i jedan ručak ... Nije drukčiji slučaj ni sa Božom i njegovim bratom, od kojih je u Kožičanima nabavio Petar Crni njihovu očevinu ... Ta je očevina prešla u ruke Petra Crnoga svega za *jednu svinju ... i 300 glavica luka* (br. 16). Ili, zar nije jezivo, kad se prodaje jedna zemlja za modij ječma (t. j. za 8 i $\frac{3}{4}$ litra) i još se tome dodaje *jedan sir*? Ili, čitava jedna zemlja za šest i po galeta vina (br. 8), zar ne govori o teškoćama, u kojima su se nalazili Dobrovit i njegov sin Dedomir, kad su za takvu malu količinu vina prodali svoju zemlju? ... Svakako, također, označava isto takvu nevolju ..., kad se čitavo selo i vinograd u Žrnovici daju za jednog konja (br. 95). U ogledalu savremene kupovne moći novca prema zemlji ... sve to, što je Petar Crni platio uz vrlo niske cijene, i danas predstavlja ogromnu materijalnu vrijednost ...» (112–114).

c) *Iz sporova Petra Crnog sa vlasnicima zemljišta*: »Prvi spor (br. 5) imao je Petar Crni s Miroslavom i sa sinovima Mihajlovim zbog pogodbe, koju je učinio Semjan s Petrom Crnim, oduživši svojim zemljama 40 romanata, koje je Petar platio za njega, kad ga je iskupio iz ropstva.« (171) – »Međutim, ta pogodba, koju su sklopili Petar Crni i Poljičanin Semjan, nije bila odobrena od svih članova Semjanove porodice i njegove zadruga, koji su smatrali, da je Petar Crni odviše jeftino došao do velikog kompleksa zadružne zemlje ... Čini se, da su oni, odmah poslije učinjene pogodbe, nasilno oduzeli tu zemlju ... Petar Crni je smatrao, da je to Miroslav učinio podstaknut pakosnim duhom – *maligno spiritu concitatus* – da se ne složi sa Semjanovom pogodbom« (40); »... a onda su se na kraju pogodili, jer su ih tako savjetovali splitski *nobiles* – odlični građani. Znači, i Miroslav nije bio sasvim u nepravu, kad se požalio, pošto je čitav spor riješen kompromisno.« (171).

»Međutim ni gradnja manastira i njegovih zgrada nije prošla bez uznemiravanja i suđenja ... Kad je Petar odlučio da po savjetu manastirskog opata sagradi na brdašcu ... zaselak za manastirsku poslugu, protiv toga su se odlučno podigli Vučići (Uilkiki), zatim dvornik Prodan i svi Tugarani, dakle svi oni, koji su se nalazili s one strane mosorske kose, ali su vjerovatno imali svojih zemalja i s ove strane Mosora. Možda ti posjedi i nisu bili veliki, ali su bili njima toliko dragi i potrebni, da su se usprotivili tamo, gdje su smatrali, da su

njihova prava u opasnosti od težnje manastira, da se na njihovu štetu proširi. Svakako nije bez značenja to neprijateljsko držanje domaćeg stanovništva prema manastiru i njegovim starješinama, naročito Petru Crnom. Zato, i u tome vidimo očigledne znake negodovanja i neraspoloženja Hrvata-glagoljaša prema benediktincima-Latinima i latinašima i njihovim zaštitnicima.« (Ja te »očigledne znake« ne vidim: meni je verovatnije, da se Vučići, Prodan i svi Tugarani jednostavno bore za zemlju protiv nezasite ale – krupnog feudalca, u ovom slučaju Petra Crnog i njegovog manastira, pa bili oni latinaši ili glagoljaši.) »U izvodu povelje ... govori se, da je te ljude na to nagnala »zavist i djavolska revnost« – *causa inuidie zeloque diaboli inflammati* – i oni su se usprotivili nakani Petra Crnog da izgradi *vicus* za manastirsku poslugu. Oni su tvrdili, da je taj *monticellum* njihov. Tako je nastao jedan veći spor, koji se nikako nije dao riješiti na miran način ...« (42–43). »Kako je u to vrijeme došao u te poljičke strane kralj Slavac s banom Petrom, Tugarani su se požalili kralju i pozvali su Petra Crnog, da se čitav spor presudi pred kraljem ... Kraljevski sud je zatražio, da Petar Crni dovede pred sud trojicu boljih svjedoka (*tres meliores ex vocatis testimoniis*). Petar Crni je doveo iz Splita traženu trojicu svjedoka ... Oni su ... potvrdili ... da su osporeni posjedi uistinu Petrovi ... Međutim, nije bez značaja ni činjenica, da se zahtijevalo, da Petar Crni između svojih *testes idonei*, koji su svjedočili pri pogodbi s Miroslavom, dovede trojicu *boljih* svjedoka ... Dakle između *testes idonei* tražila su se još trojica *testes meliores*« (171–172).

»Čim je Petar Crni izgradio manastir, imao je još nekoliko neprijatnosti s pojedinim ljudima, koji su mu osporavali neke zemlje, koje je on darovao manastiru ... Veći i neprijatniji spor imao je Petar Crni s Ludinom ... Taj mu je učinio svakojake nevolje na njegovu zaseoku ... Šteta i nasilja, koja je počinio Ludin, uistinu nisu bila mala. Sva se ta grdna pljačka, koju je nanio Ludin, navodi u izvodu pod br. 92. Budući da je Petar imao raniju pogodbu, da će roditelji nadoknaditi eventualnu štetu, to je on sada i na njih apelirao. Oni su i priznali svoju obavezu, i odužili se za sve to čitavom svojom baštinom u Bilaju. Čini se, da se Petar Crni dobro naplatio za učinjenu štetu ...« (45). I tako dalje.

*

Ja mislim, da je dovoljno i ovoliko podataka iz Kartulara, da se pokaže netačnost argumenta protiv *terror*-a: »Iz samog kartulara vidi se, da je Petar bio sve drugo samo ne *terror*« (21); »Naprotiv, sve je sasvim suprotno, nego što obilježava riječ i pojam *terror*« (20).

Kako da ne bude u očima seljaka, sitnih vlasnika zemlje, klasnog neprijatelja, *terror* onaj krupni feudalac, koji im »da zaokruži veće komplekse svojih zemalja«, »jezivo« otima zemlju za 4 sira i 4 hleba, ili za jednu svinju i 300 glavica luka, ili za 9 litara ječma i jedan sir, ili čitavo selo i vinograd za jednog konja, ili parcelu zemlje za nekih pet litara žita i možda, »velikodušno«, jedan ručak »*pride*« (pro fine) i t. d.! Onaj krupni feudalac, protiv koga se oni za komad zemlje i ličnu slobodu bore sa *svom svojom žestinom* – *maligno spiritu concitatus* (5), *causa inuidie zeloque diaboli inflammati* (6), kako veli sam

Petar Crni! I zar je onda čudno, što je Petar Crni, ostavši jedva živ posle jedne bolesti (*decidi in infirmitate, ut nulla spes euadendi esset*), kao monah, na vlastitoj nadgrobnoj ploči, pred smrt, postao svestan te klasne eksploatacije, zgrozio se i izrekao gorku istinu: »Umesto da tom puku koristim, ja sam mu bio strah i trepet!«

Reći će se: pa nije on bio sam; svaki je feudalac tako radio. Jeste, ali je samo Petar imao snage i obraza da tu strašnu istinu – barem na grobu – jasno i glasno kaže. Međutim, za nas je važno da utvrdimo samo to, da je Petar u svome životu imao osnova za to, da pred smrt kaže: *terror fui*. A on je za to imao, po našem mišljenju, i te kako osnova! Sticanje zemlje i robova – to je bila njegova glavna životna preokupacija, mnogo pre nego borba Grgura VII protiv glagoljaša!

Stoga mi se čini sasvim pogrešnim ovaj zaključak prof. Novaka: »Prema tome, Petar Crni je svojim zadužbinskim djelom ispunio samo jednu obavezu s obzirom na opće zahtjeve, koji su se i na njega kao velikaša postavljali ... odužujući se tako i Rimu, papi, kralju, Latinima i latinašima, hrvatskim pristicama reformističkog antiglagoljaškog Rima, protiv onih, koji su ustrajali u *erroru* glagolizma, »gotskog«, »arijanskog« porijekla ... Crkvice sv. Petra, a onda i manastir sv. Petra bili su dakle oduženje Petra Crnog prema velikim ciljevima na domaćem i svjetskom planu historijskog zbivanja u smislu fraze *causa nostrorum defunctorum immo delictorum redemptionis*. Reformistička ideologija Rima ni u hrvatskim zemljama nije mogla da živi i da pobjeđuje samo riječima.« (37)

Istina je, držim, daleko jednostavnija i beznačajnija: ja običnu frazu (umesto one češće: *pro remedio animae et sim.*): *causa nostrorum defunctorum immo delictorum redemptionis* na početku Kartulara razumem »radi iskupljenja naših pokojnika i uz to naših grehova« i u njoj ne vidim nikakvo »oduženje Petra Crnog prema velikim ciljevima na domaćem i svjetskom planu historijskog zbivanja«. – Petar i žena mu Ana podigli su crkvicu za spas duše svojih pokojnika i za iskupljenje vlastitih grehova, isto onako, kao što je i manastir Petar Crni osnovao zato, što se u teškoj bolesti na to zavetovao (*ideo uotum uoui in ipsa infirmitate, ut si ego conualescerem de infirmitate, in prefata ecclesia Petri apostoli ibi me totonderem et habitum beatissimi Benedicti recipirem ... et hoc quod uoui auxilio dei adimpleui*, 6). Ti lični razlozi tako su česti u Srednjem veku za odlazak, pod starost, u manastir i za podizanje sebi »zadužbine«, da mi nemamo razloga da rečima Petra i Ane ne verujemo.

*

Prema tome, ako kod epitafa Petra Crnog ima ikakve zablude, onda je to, držim, samo ona modernih epigrafičara, istoričara i filologa, – zabluda, koja je svoju kulminaciju dostigla na mnogim stranama inače valjane knjige prof. Novaka, u rečima, kao što su ove: »U ovom epitafu, osim podataka za Petrovu ličnost, ima jedan dosta jak odraz ondašnjeg historijskog zbivanja, koji su svi tumači ovog teksta naslutili i nastojali da na svoj način protumače. Privlačna draž ovog dijela epitafa nije ostala bez svoga efekta ni na mene. Ulaženje u njenu naoko veoma zagonetnu suštinu, uzimajući je u punoj povezanosti

s osnovnim momentima hrvatske historije na kraju XI. stoljeća, otkriva nesumnjivo jednu tešku historijsku stvarnost.« (19). – Jedno je u ovim rečima ipak tačno: da Petrov *terror* otkriva nesumnjivo jednu tešku *ekonomsku* stvarnost.²⁴

ZUSAMMENFASSUNG

Das Epitaph Petrus des Schwarzen

Es wird die beachtenswerte Grabinschrift des Stifters des Peterklosters in Selo bei Omiš, Petrus Zerni (der Schwarze), qui et Gumay filius (11. Jh.), besprochen. (Den Text geben zuletzt V. Novak-M. Abramić in V. Novak-P. Škok, Supetarski kartular, Zagreb, JAZIU, 1952, 19 u. Taf. 3–4:

Tam sordente domo perspice quid sit omo!
In rebus stultis studui nichil utile multis;
Et dum viguit error, in orbe fui.
Parum aduc dicam de mei corporis vitam ...)

Nach einer Form- und Inhaltsanalyse kommt der Verfasser zu dem Schluss, dass die Zeile 3

Et dum vigui, terror in orbe fui

zu lesen ist.

Das Klosterchartular bietet genug Angaben für die Ansicht, dass der feudale, seinen Besitz ständig erweiternde, Grossgrundherr Peter der Schwarze den ansässigen, landlos gewordenen, freien Bauern ein »Schrecknis« (*terror*) sein konnte.

In der Inschrift handelt es sich also um kein Schisma, keine Ketzerei u. ä. (*error*), wie es Fr. Bulić, P. Perat, P. Škok, Lj. Karaman und V. Novak geglaubt haben.

²⁴ Koliko su zaključci prof. Novaka u korist *error-a* (glagolizma) logički na slabim nogama, neka pokaže i ovaj primer: »Nije bez značenja činjenica, da su poslije ktitora Petra Crnoga i njegove žene Ane, svi ostali darodavci odreda Hrvati ili Hrvatice. Nema, što nije također bez iznenađenja, među tim darodavcima, koji su pomogli taj manastir s takvom misijom, ustvari nijednog Latina. I upravo ova paradoksalna suprotnost govori, koliko su hrvatski latinaši učestvovali u jednoj velikoj antiglagoljaškoj akciji, koju su pobijali ne samo Rimski kurija, njeni dalmatinski crkveni činioci i Latini, nego i oni Hrvati, koji su se opredijelili za latinizam protiv glagolizma« (51).